

HANS KEILSON

*Aan de ouders van Hans Keilson, die staan vermeld
op het Nationaal Holocaust Namenmonument in Amsterdam*

*Max Keilson
22.7.1875 – 68 jaar*

*Else Keilson-Buttermilch
5.5.1878 – 65 jaar*

Jos Versteegen

HANS KEILSON
Telkens een nieuw leven

Biografie

Nieuw Amsterdam

Dit boek werd mede mogelijk gemaakt door financiële ondersteuning van

ABN AMRO

Hamburger Stiftung zur Förderung

von Wissenschaft und Kultur

Heinrich Detering

Polak-Mainz Stichting

S. Fischer Stiftung

Stadt Bad Freienwalde (Oder)

Stichting Jaap Harten Fonds

Stichting Makaria

Wüstenrot Stiftung

S . F I S C H E R
S T I F T U N G

Stadt Bad Freienwalde (Oder)

WÜSTENROT STIFTUNG

© 2023 Jos Versteegen

© 2023 Nieuw Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Ontwerp omslag Rouwhorst + Van Roon

Omslagbeeld © Bert Nienhuis/MAI

Ontwerp binnenwerk Yulia Knol

NUR 641, 686

ISBN 978 90 468 3101 4

www.nieuwamsterdam.nl

Inhoud

Inleiding 9

DEEL 1 – DE KLEINE EN DE GROTE STAD 13

- 1 Een kuuroord bij Berlijn, 1904-1920 15
‘Maar help me dan toch, Else’
- 2 Veranderingen, 1914-1928 26
‘Duitsland, wij weven uw dodendoek’
- 3 De studie en de roman, 1928-1933 54
‘Er hing iets in de lucht, maar niemand wilde het echt erkennen’
- 4 Vriendinnen en werk, 1933-1936 82
‘Ze was voor mij een totaal nieuw soort mens’

DEEL 2 – VLUCHTELING EN ONDERDUIKER 99

- 5 Exil, 1936-1940 101
‘De vrijheid zat ons op de hielen’
- 6 Liefde en gruwel, 1940-1945 139
‘Nog nooit heeft een mens zo in mijn armen gelegen’

DEEL 3 – THUIS IN NEDERLAND 199

- 7 De toekomst begint, 1945-1951 201
‘Wat we kunnen doen, is de mensen helpen hun kwetsuren te dragen’
- 8 Nieuwe Nederlanders, 1945-1958 231
‘De praktijk van Hans breidt zich uit, dat is iets om trots op te zijn’
- 9 Het boek over Hitler, 1958-1962 247
‘Een druppel liefde kruidt de haat’

- 10 De jaren zestig en een droevig einde, 1962-1970 280
'Het was een krankzinnige zomer!'

DEEL 4 – OUD 301

- 11 Dynamiek op leeftijd, 1970-1986 303
'Jouw liefdevolle genegenheid betekent veel voor mij, soms zelfs te veel'
- 12 Geen Klaagmuur, 1982-1990 339
'Hoe zwaar had hij het zelf?'
- 13 Onvoltooid verleden tijd, 1990-2000 362
'Wij kunnen niets goedmaken'
- 14 Teleurstelling en roem, 2000-2011 388
'Hans, vergeet niet dat je arts bent'

Epiloog 401

'Als een mens die zonder huid rondloopt'

Dankwoord 407

Chronologie 414

Boekpublicaties Hans Keilson 419

Geraadpleegde archieven 422

Noten 424

Geraadpleegde literatuur 506

Beeldverantwoording 528

Register 529

'Rache zieht neue Rache nach sich – was nützt das?'
– Erich Maria Remarque, *Der Funke Leben*

INLEIDING

Hij is 101 als hij voor het eerst op het Boekenbal komt. Bij de rode loper voor de ingang van de Amsterdamse Stadsschouwburg stapt hij die avond met zijn vrouw uit een taxi. Achter zijn rollator loopt hij met kleine, voorzichtige passen naar binnen, rechtstreeks naar de theaterzaal.¹ Het is 15 maart 2011. Het thema van de Boekenweek: levensverhalen.

Hij is de oudste feestganger: Hans Keilson, schrijver, dichter, psychiater en psychoanalyticus. Joods, Duits en Nederlands. Zeven maanden eerder stond er in *The New York Times* een jubelende recensie over twee van zijn boeken, wat de belangstelling in Nederland en in veel andere landen plotseling aanwakkerde.² Hij gaf legio interviews aan kranten en tijdschriften, op radio en televisie. Een tijdlang was hij een 'troetelkind van de media'.³

Ik ontmoette Hans Keilson nooit persoonlijk, maar op een literaire middag in de zomer van 2014, drie jaar na zijn overlijden, raakte ik wel in gesprek met zijn negenenzeventigjarige weduwe, Marita Keilson-Lauritz. Ze vertelde dat ze thuis in Bussum in het persoonlijke archief van haar man twee literaire vondsten had gedaan: een dagboek en zesenzeventig sonnetten, alles geschreven in 1944, in de onderduik, in het Duits.

Ik las het dagboek en kreeg een beeld van Hans Keilson als onderduiker in dat ene jaar. Hij had een jonge, Joodse vrouw leren kennen, ook ondergedoken. Een grote liefde was opgebloeid, midden in het grootst denkbare gevaar. De sonnetten had hij voor haar geschreven. Het oorlogsverhaal van de zeer oude man achter de rollator op het Boekenbal kreeg al wat reliëf. Toen Marita Keilson mij vroeg of ik de sonnetten in het Nederlands wilde vertalen, zei ik ja. Ik was geïntrigeerd door wat hier samenkwam: deze poëzie was een getuigenis van liefde én van gruwel, een hoogstpersoonlijke geschiedenis én een tijdsdocument. De gedichten, hoewel oud, waren toch nieuw

omdat niemand ze kende. En wat ook meespeelde: ik hield van de strakke sonnetvorm.

In het jaar dat ik aan de vertaling werkte, stelde de weduwe mij opnieuw een vraag: wilde ik een biografie over haar man schrijven? Ik durfde ja te zeggen omdat ik Hans Keilson langzamerhand had leren kennen uit de interviews, uit zijn dagboek, zijn proza en zijn sonnetten. Hij had geschreven over zijn ouders en de ondergang van hun textielwinkel; over hun deportatie; over de onderduik en de liefde; over zijn theorie dat er tussen slachtoffer en vervolger een band bestaat.

Het levensverhaal zou rijker en caleidoscopischer blijken te zijn dan ik me aanvankelijk kon voorstellen. Over één ding had ik zekerheid: het eindigde met veel publicitair spektakel. In het laatste jaar van zijn bestaan was er geen uitdovende nachtkaaars maar vuurwerk, en dat zou aan het slot van de biografie die ik ging schrijven te merken moeten zijn. Hij stierf terwijl de hype nog niet was uitgewoed. Het intrigeerde. Hoe had hij als zeer oude man geleefd in die maanden van mediahectiek?

Ik kreeg inzage in alle documenten die bewaard waren gebleven: ongepubliceerde teksten, persoonlijke en zakelijke correspondenties, mappen met interviews en recensies, computerdocumenten met herinneringen aan zijn jonge jaren, cassettebandjes, cd's en dvd's waar interviews op stonden. Ook zijn complete boekenverzameling was er nog, in verschillende kamers van zijn huis in Bussum. Een overvloed, een rijkdom die me afschrikte en tegelijk geruststelde: het materiaal zou het mogelijk maken om door te dringen tot het bestaan van deze man. Mijn schatgraverij kon beginnen.

Zes jaar deed ik onderzoek naar het leven van Hans Keilson: een eeuwling die nog herinneringen had aan de tijd vóór de Eerste Wereldoorlog, die in het bruisende Berlijn van de gouden jaren twintig medicijnen had gestudeerd, die de opgang van de nazi's van nabij had meegemaakt, die Hitler en Goebbels in levenden lijve had gezien, die was gevlucht naar Nederland en daar in 1940 als het ware was ingehaald door de bezetter. Een man die door onder te duiken zijn leven had gered, maar wel het ondraaglijke moest zien te dragen: dat hij zijn ouders Max en Else niet had kunnen redden van de gaskamers van Auschwitz. Een man die levend uit de ontreddeering tevoorschijn kwam en een bestaan probeerde op te bouwen door te schrijven en zich als adviseur en psychiater in te zetten voor Joodse kinderen die in de oorlog hun ouders hadden verloren. Hun probleem was ook het zijne, ook al was hij tijdens de bezetting geen kind meer.

Het slachtoffer hielp de slachtoffers, bestudeerde de slachtoffers, schreef over de slachtoffers. Dat werd zijn rol, zijn taak, zijn missie. Tegelijk stelde hij zich een ongemakkelijke vraag: zou ik als niet-Jood ongevoelig zijn gebleven voor de magnetische aantrekkingskracht van het nazisme? Al was er geen antwoord mogelijk, de vraag betekende wel dat hij bereid was zich in het leven en de positie van foute Duitsers te verdiepen. En in zijn roman *In de ban van de tegenstander* poneerde hij de gewaagde stelling dat haat en fascinatie bij gezworen vijanden zoals Hitler en de Joden hand in hand kunnen gaan. Dat gedachte-experiment was een poging om een brug te bouwen over de afgrond.

Bij Hans Keilson had het Duitse drama van de twintigste eeuw blijvende wonden achtergelaten. Maar ondanks alles was hij geen man die zich permanent liet insnoeren door somberheid. Hij had een rijk liefdesleven, kon geestig zijn en hield van musiceren: zijn instrumenten waren de viool en de trompet. In zijn studententijd in Berlijn trad hij tot diep in de nacht op met jazzbandjes. Twee dagen voor de machtsovername door Hitler lieten hij en zijn muziekgroepje de gasten van het Berlijnse *Presseball* nog dansen op hun ritmes terwijl buiten de nazi's marcheerden. Op het Boekenbal in Amsterdam, een kleine tachtig jaar later, vertelde hij tongue in cheek tegen een journalist dat hij die avond best nog eens op zijn oude trompet had willen spelen.

Minder dan een jaar voor zijn debuut op het Boekenbal was hij nog een schrijver die langzamerhand vergeten dreigde te raken. Nu had hij succes en was de rode looper ook voor hem uitgerold. Een journalist legde hem de vraag voor of dat gerechtigheid betekende. Zo wilde hij het niet zien. Gerechtigheid was een te groot begrip, het was niet van toepassing als het ging om hemzelf. Het woord had een niet te missen effect: in gedachten bracht het hem bij het onbevattelijke onrecht dat zijn ouders was aangedaan.

DEEL I

De kleine en de grote stad

EEN KUUROORD BIJ BERLIJN

1904-1920

‘Maar help me dan toch, Else’

De winkel en de familie

De twintigste eeuw was nog jong toen een achtentwintigjarige Joodse man met een jubelsnor, Max Keilson, een textielzaak opende in het kuurstadje Freienwalde.

‘Geschäfts-Eröffnung’: met grote letters had hij het in de krant laten zetten. Op dinsdag 22 maart 1904 was het zover en kon je in de nieuwe zaak aan de Königstraße, dé winkelstraat van Freienwalde, terecht voor zijden, wollen en katoenen stoffen per meter, kleding en linnengoed, fournituren en naaibehoeften. Max Keilson, klein van gestalte, tenger en druk, had zijn eigen zaak en daarmee zal een wens in vervulling zijn gegaan.¹ In Midden-Duitsland was hij bij meerdere textielfirma’s in dienst geweest.² En hij had rondgetrokken als handelsreiziger in textiel.³

Het was geen slecht idee om een winkel te beginnen in Freienwalde, een kuuroord in de groei. In 1866 werd het aangesloten op het spoorwegnet, belangrijk voor de verbinding met Berlijn, zestig kilometer naar het westen. Het aantal inwoners nam toe en in hetzelfde jaar dat er voor het eerst een trein stopte, werd begonnen met de bouw van een gymnasium.⁴ Industriële activiteit was er ook: in de omgeving stonden een aluinfabriek en meerdere steenfabrieken. De vijf steenfabrieken die in 1888 in bedrijf waren, verschaften werk aan ruim achthonderd arbeiders.⁵

Gepensioneerde Berlijners met een goed gevulde beurs lieten villa’s bouwen, er kwam een kuurhotel en een badhuis. In de omringende heuvels werden wandelpaden aangelegd met rustplaatsen, boshutten en twee uitkijktorens.⁶ Rond de eeuwwisseling was Freienwalde uitgegroeid tot het belangrijkste kuur- en ontspanningsoord in de omgeving van Berlijn. Volgens een reisgids kwamen er direct voor de Eerste Wereldoorlog in het zomerseizoen tegen de vijfduizend bezoekers. En dat terwijl de stad maar rond de tienduizend inwoners telde.⁷

Een paar maanden na de opening van zijn winkel raakte Max Keilson nog meer gesetteld: op 21 juni 1904 gaven hij en zijn Joodse geliefde Else Buttermilch, een vrouw van zesentwintig met grote blauwe ogen, elkaar het ja-woord.⁸ Waar en hoe ze elkaar hadden leren kennen is onbekend, al kwamen ze wel allebei uit de textielwereld. Elses vader was stoffenhandelaar en mogelijk onderhield Max zakelijke contacten met hem in zijn tijd als handelsreiziger. De jonggehuwden gingen wonen in een huurappartement op de eerste verdieping van hetzelfde gebouw waar ook de winkel was gevestigd: een statig nieuw hoekpand, hoger dan de huizen ernaast.⁹ Ze voerden een koosjer huishouden: zuivel hielden ze gescheiden van vleeswaren, al aten ze wel ham. Het naleven van de spijswetten bleek lastig vol te houden en de teugels werden verder gevierd. Max kocht af en toe koosjere vleeswaren in Berlijn als hij daar toch moest zijn voor andere inkopen.¹⁰

Groot geluk in huize Keilson, dat had 3 mei 1905 moeten brengen, want op die dag kwam het eerste kind van Max en Else ter wereld: Herbert. Maar het jongetje stierf na veertig dagen, de doodsoorzaak is onbekend.¹¹ In de familie werd later het verhaal verteld dat hij direct na de geboorte was overleden doordat de navelstreng om zijn hals gedraaid zat en de dienstdoende arts een fout had gemaakt.¹² Herbert kreeg een grafje op de Joodse begraafplaats van Freienwalde.

Hildegard, roepnaam Hilde, geboren op 28 januari 1907, was het tweede kind van de Keilsons. De laatste telg kwam bijna drie jaar later, op zondag 12 december 1909: Hans Alex. In een advertentie meldden de ouders 'de voorspoedige geboorte van een gezonde jongen'.¹³ Er waren in deze tijd van het jaar drie koopzondagen waarop je als winkelier een stijging van de omzet kon verwachten naarmate Kerstmis dichterbij kwam: een koperen, zilveren en gouden zondag, respectievelijk de derde, tweede en laatste zondag voor kerst. De geboorte van Hans viel op zo'n zilveren zondag.¹⁴ Vader Max Keilson opende een fles sekt om het te vieren. Else en hij hadden weer een zoon. Een jongen met rossig-donkerblond haar en grijsblauwe ogen.

Op reis

De wortels van vader Max Keilson lagen in Oost-Europa, zijn ouders waren orthodoxe Joden uit Russisch Litouwen.¹⁵ Hun namen: Nathan en Chawa Keilson-Mossesson. Rond 1870 hadden ze de grote stap gezet om hun land te verlaten en zich te vestigen in Pruisen, misschien om zakelijke redenen, misschien omdat ze zich daar als Joden veiliger voelden dan in het tsarenrijk. De

Joden kregen in 1869 wettelijke gelijkberechtiging in de Noord-Duitse Bond, waar Pruisen deel van uitmaakte. De wet ging ook gelden in het twee jaar later gestichte Duitse Keizerrijk.

Het plaatsje waar ze neerstreken was Eydtkuhnen in Oost-Pruisen, dat in de tweede helft van de negentiende eeuw aan betekenis won. In 1860 kwam er een treinverbinding met de stad Königsberg, het economische en culturele hart van Oost-Pruisen, en het jaar daarop werd de spoorlijn gekoppeld aan die in Rusland.

Was het dorp ook mét spoorlijn en overstappende reizigers vermoedelijk saai, het gezinsleven van de Keilsons moet druk zijn geweest: er waren acht kinderen, zes jongens en twee meisjes.¹⁶ Max, geboren op 22 juli 1875, was de zesde in deze rij. Hij kwam in Eydtkuhnen ter wereld als Russisch staatsburger, want pas in het najaar van 1876 verwierf het immigrantengezin de Pruisische nationaliteit.¹⁷ Omdat moeder ziekelijk was, kreeg hij de taak om op zijn twee jongere zusjes te passen, wat zoveel tijd en aandacht vroeg dat hij achteropraakte op school.¹⁸ Hij begon aan een opleiding tot horlogemaker, brak die algauw weer af en was daarna in de leer bij meerdere handelshuizen of winkels in textiel en manufacturen.¹⁹

Vanuit Eydtkuhnen durfden Nathan en Chawa een nieuw avontuur tegevoet te gaan: ze trokken naar Königsberg. Als procuratiehouder van een grote, in die stad gevestigde houthandel maakte Nathan zakenreizen, bijvoorbeeld naar Engeland. Zo'n trip werd destijds in zijn kringen beschouwd als niets minder dan een wereldreis. Hij moet ervan hebben gehouden om door de grenzen en afpalingen van zijn bestaan heen te breken. Onderweg nam hij het niet al te nauw met de spijswetten. Ook in zijn politieke houding leek hij een vrije geest: hij koesterde sympathie voor het socialisme. In 1907, op zijn vijftenzestigste, overleed hij in Königsberg. Zijn vrouw werd zeventig.²⁰

Over de geschiedenis van deze grootouders wist Hans niet veel. Geen van hen had hij gekend. Vader Max vertelde hem weleens over vroeger, maar meestal hield hij het kort. Hans kreeg later spijt dat hij niet meer vragen had gesteld.²¹

Else Buttermilch, de moeder van Hans Keilson, kwam uit de oostelijke regio Silezië, tegenwoordig Pools grondgebied. Op 5 mei 1878 was ze in de kleine stad Hirschberg geboren als dochter van stoffenhandelaar Alexander Buttermilch en Mathilde Salisch. Ze bleef enig kind, al waren er wel twee oudere halfzussen, dochters uit het eerste huwelijk van haar vader. De familie was gematigd orthodox-joods.

De stoffenhandelaar leefde niet meer toen Hans ter wereld kwam, maar door zijn tweede naam, Alex, was hij toch met hem verbonden.²² De enige grootouder die hij leerde kennen was Mathilde Buttermilch-Salisch, geboren in 1845, telg van een welgestelde familie met veel textielhandelaren.

Hans Keilson herinnerde zich de moeder van zijn moeder als een altijd in het zwart geklede, levendige vrouw met een slimme blik: van achter haar montuurloze bril leek haar niets te ontgaan. 's Zomers vierden Else, Hans en Hilde vakantie bij haar; vader Max bleef thuis omdat hij de winkel open wilde houden. Alleen al de treinreis was voor de kinderen een belevenis door het lawaai en de stoom- en rookwolken die de locomotief uitblies.

Mathilde Buttermilch was bevriend met de eigenaar van een grote speelgoedzaak, verdeeld over meerdere verdiepingen. De man had zelf geen kinderen en ontving Hans en Hilde alsof ze zijn eigen zoon en dochter waren. Ze mochten spelen met alles waar hun oog op viel. Met de kinderen van een doktersechtpaar deden ze ook spelletjes; Hans herinnerde zich later vooral de bordspellen en handpoppen. Een andere vorm van ontspanning waren wandeltochten in de omgeving.

Op 1 februari 1920 sloeg voor oma Mathilde het laatste uur: ze bleef zomaar ineens dood op straat.²³ Voor de begrafenis gingen Max en Else allebei naar Hirschberg. Het was de eerste keer dat ze de reis met z'n tweeën maakten.²⁴ De naam van grootmoeder leefde voort in de nieuwe generatie: Hans' zuster Hilde was naar haar vernoemd.

Een deel van Duitsland waar vader Max met de kinderen ontspanning zocht, was de Harz en omgeving. Daar maakten ze lange wandelingen terwijl moeder Else thuis in Freienwalde op de winkel paste. Max kende de streek; hij had er gewerkt in de periode voor zijn achtentwintigste, toen een eigen zaak nog een toekomstdroom was. Verder werd er weleens vakantie gevierd in Swinemünde aan de Oostzee; vader was er dan opnieuw niet bij. Moeder huurde er twee kamers in een klein pension. Later zou Hans vertellen dat hij zich op het strand en in het water zo in z'n element had gevoeld.²⁵

Geneugten van Freienwalde

Het pand waar de Keilsons woonden lag centraal. Vanuit hun appartement op de eerste verdieping hadden ze zicht op de Marktplatz en het raadhuis, en links op de protestantse St. Nikolaikirche. Op het plein speelde Hans graag

met andere kinderen: voetballen, hardlopen, op houten stelten de trappen van het raadhuis op en af proberen te komen. Stonden vader Max en moeder Else niet in de winkel, dan konden ze hun zoon vanaf het balkon of van achter de ramen van hun huis in het oog houden. Hij onderbrak het spel alleen, herinnerde hij zich als oude man, wanneer zijn moeder hem riep om restjes griesmeelpap uit de pan te komen schrapen.²⁶

Vanaf de Marktplatz ging je de Königstraße in; direct op de rechterhoek was de textielzaak, met boven de etalages in grote letters de naam ‘Max Keilson’. Ertegenover lag een warenhuis, ook met kleding en stoffen, maar in een hogere prijsklasse. Trok het warenhuis beter gesitueerde klanten, Max Keilson moest het vooral hebben van de kleine man. Zakelijk ging het hem goed, tenminste voor de Eerste Wereldoorlog. Hij had geld voor advertenties in de krant en durfde de concurrentieslag aan: honderd meter verderop, ook aan de Königstraße, opende hij een tweede, chique winkel.

Als kind liep Hans graag binnen in de nieuwe zaak, die zijn vader prestige gaf. Met z'n witte wanden maakte het interieur een frisse, heldere indruk. Er hingen spiegels en je snoof er een parfumachtige geur op terwijl het in de andere winkel rook naar zweet, zeep en, in de winter, naar cokes. Hans bewonderde de fraaie kleren, handschoenen en shawls die hier te koop waren. Aandachtig bekeek hij de hoeden naar Frans model die de winkeljuffrouw samen met een meisje-in-opleiding vervaardigde in een kleine ruimte achter de winkel: ‘(...) wonderlijke hoofddeksels, ronde modellen met neervallende doorzichtige sluiers en versierd met kunstbloemen of modellen met brede randen die mond, ogen en neus beschaduwden.’²⁷

Een andere vorm van schoonheid zou al gauw niet meer weg te denken zijn uit zijn leven: de muziek. Voor uitvoeringen moest je anderhalve kilometer langs de kasseien van Freienwalde gaan, via de Königstraße en de Gesundbrunnenstraße naar het kuurpark, gelegen in een met bos omzoomd dal. Het stadsorkestje in fantasie-matrozenuniformen trad daar op in het Kurhaus of het paviljoen,²⁸ en soms trok het gezelschap door de straten. Hans herinnerde zich de dirigent, ‘meneer Beug, een zelfbewuste, tengere man, een muzikant die van alle markten thuis was, van bruiloften, begrafenissen, turn- en dansfeesten in de stad of in de naburige dorpen. Hij marcheerde aan het hoofd van zijn kapel, in uniform uiteraard, door de straten van de stad en wij, kinderen, liepen er in de maat achteraan of luisterden vol bewondering naar de bevallige melodieën in het kuurpark.’²⁹ De militaire marsen van meneer Beug vond hij mooi, net als de soldatenliederen; het waren zijn vroege muzikale voorkeu-

ren.³⁰ Ondanks de smet die Duitse militaire muziek zou gaan aankleven door de nazi's en de oorlog, zou hij zijn leven lang blijven houden van het genre.³¹

Het gezin had een piano in huis, althans na de Eerste Wereldoorlog, toen er in de herinnering van Hans Keilson op een dag plotseling zo'n instrument in de woonkamer stond.³² Een piano, die niet per se mooi hoefde te klinken als hij er maar aardig uitzag, hoorde in een burgergezin bij het meubilair, ook in Freienwalde.³³ De ouders Keilson speelden zelf niet,³⁴ maar regelden wel pianoles voor Hilde en later ook voor hun zoon. De lessen duurden een jaar, met als resultaat dat hij enkele populaire wijsjes ten gehore kon brengen. Vader luisterde in zijn schommelstoel graag naar hem en zong dan met onvast stem mee. Hans: 'Het kan niet anders of hij was op zo'n moment gelukkig, en ik net zo goed.'³⁵

Violles kreeg hij ook. Het was een ongehuwde dame in een villa aan de Gesundbrunnenstraße die hem deze kunst probeerde bij te brengen; thuis oefende hij het liefst 's avonds in de keuken, waar de akoestiek goed was.³⁶ Het viel hem technisch zwaar en hij wilde het vioolspel vaarwelzeggen, waarop de lerares zorgde dat hij hulp kreeg van een oudere medeleerlinge. Net als op de piano lukte hem uiteindelijk om een paar simpele melodieën te produceren: 'Ik had een kameraad', 'Winter, vaarwel' en 'Vos, je hebt de gans gestolen.' In het spelen van Händel, Mozart of Vivaldi had hij nog weinig plezier, al bracht hij soms werk van die componisten ten gehore op voorspeelavondjes bij zijn lerares.³⁷

Toen hij het instrument beter leerde beheersen en was overgestapt naar een andere docent, groeide zijn waardering voor Mozart.³⁸ Diens strijkkwartetten en sonates zou hij later vaak uitvoeren met vrienden: een manier om de emoties van de muziek samen te doorleven en zo de vriendschap te vieren en te bevestigen.³⁹ Muziek maken gaf hem, zei hij later, een gevoel van 'eenheid met de wereld, met de omgeving'.⁴⁰

Joods leven

'Ik zie nog voor me hoe de Joodse gezinnen naar de tempel gingen, zoals dat genoemd werd, meestal met hun gebedenboek in een fluwelen hoes, dan leunden de burens – het was een wijk waar arme mensen woonden – uit het raam en wensten ons goede feestdagen, heel loyaal en zonder twijfel oprecht.'⁴¹

Zo schetste Hellmut Freund, kleinzoon van een middenstandsechtbaar